

УДК 001-05 (47) (092)(035)

РУДЕНКО Владислав,
кандидат біологічних наук, докторант кафедри екології та
безпеки життєдіяльності Київського інституту
залізничного транспорту Державного університету
інфраструктури та технологій (м. Київ, Україна)
rudenko.vlad@gmail.com

ВНЕСОК АКАДЕМІКА О. П. МАРКЕВИЧА (1905–1999) У РОЗВИТОК ЗООЛОГІЇ ТА ПАРАЗИТОЛОГІЇ

У статті висвітлено діяльність видатного українського зоолога-паразитолога О. П. Маркевича. Розкрито його внесок у розвиток паразитологічної науки, зокрема у створення її окремого напрямку – паразитоценології. З'ясовано, що в науковій літературі теоретико-методологічні напрацювання О. П. Маркевича досі належним чином не проаналізовані, хоча вони мають вагомий цінність для біологічної науки.

Система поглядів ученого відбивала його науковий світогляд на глобальне бачення природи. Тому різноманітність тем і проблем, розроблених О. П. Маркевичем (походження і формування паразитофауни риб, свійських тварин і людини, теоретико-еволюційні й систематико-філогенетичні питання загальної паразитології й ін.), відбивали його прагнення створити єдину систему поглядів на явища живого світу, з'ясувати найзагальніші закономірності, котрі ними керують.

Велика роль академіка О. П. Маркевича в об'єднанні та координації зусиль паразитологів України на найактуальніших напрямках боротьби з паразитарними хворобами людини і тварин. За його ініціативою було створене Українське наукове товариство паразитологів.

Ключові слова: О. П. Маркевич, біологія, паразитологія, паразитоценологія, біоценоз, екопаразитоз.

CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN O. P. MARKEVICH (1905–1999) TO THE DEVELOPMENT OF ZOOLOGY AND PARASITOLOGY

The article highlights the activities of the outstanding Ukrainian zoologist and parasitologist O. P. Markevich. His contribution to the development of parasitological science, in particular to the creation of its separate direction – parasitocenology, is revealed. It was found that in the scientific literature, the theoretical and

methodological developments of O. P. Markevich have not yet been properly disclosed, although they have great value for biological science.

The scientist's system of views reflected his scientific outlook on the global vision of nature. Therefore, the variety of topics and problems developed by O. P. Markevich (the origin and formation of the parasitofauna of fish, domestic animals and humans, theoretical-evolutionary and systematic-phylogenetic issues of general parasitology and many others), reflected his desire to create a unified system of views on the phenomena of the living world, to find out the most general regularities that manage.

The great role of academician O. P. Markevich in uniting and coordinating the efforts of parasitologists of Ukraine in the most relevant areas of combating parasitic diseases of humans and animals. On his initiative, the Ukrainian Scientific Society of Parasitologists was created.

Keywords: O. P. Markevich, biology, parasitology, parasitocenology, biocenosis, ecoparasitism.

Постановка проблеми. Серед визначних дослідників природи, які у ХХ ст. своїми працями вивели паразитологію як науку на принципово новий рівень, почесне місце належить Олександрові Прокоповичу Маркевичу (1905–1999 рр.). Він був серед тих, чії ідеї змусили переглянути усталені до того уявлення, і дали змогу глибше зрозуміти механізми взаємодії об'єктів із зовнішнім середовищем (паразитологія). Досвід і напрацювання

О. П. Маркевич (1960 р.) О. П. Маркевича і сьогодні допомагають ученим пізнавати біологічні закономірності, що лежать в основі цієї взаємодії.

Аналіз наукових публікацій. Література про життя та діяльність О. П. Маркевича багатогранна й кількісно дуже велика. Вона зібрана проф. О. Я. Пилипчуком у біобібліографії «О. П. Маркевич» [1] та в книзі «Академік Олександр Прокопович Маркевич» (1999) [2].

Метою статті є дослідження внеску О. П. Маркевича у створення і розвиток паразитоценології.

Виклад основного матеріалу. О. П. Маркевич народився у селі Плоске Таращанського району Київської області 19 березня 1905 р. Помер 23 квітня 1999 р., похований у Києві. Після закінчення Білоцерківського педагогічного технікуму (1925 р.) й агробіологічного факультету Київського інституту народної освіти (1930 р.) О. П. Маркевич навчався в аспірантурі при Іхтіологічному інституті в Ленінграді, де під керівництвом видатного зоолога В. О. Догеля вивчав фауну паразитів риб Аральського і Каспійського морів, Фінської затоки, озер Карелії, а також водойм України. Він описав багато нових видів і родів паразитичних веслоногих раків. Учений зробив істотний внесок у вивчення філогенії та еволюції цих паразитів, їхню систематику.

У 1935 р. О. П. Маркевич на запрошення академіка І. І. Шмальгаузена повернувся до Києва, де в Інституті зоології і біології ВУАН очолив відділ паразитології. Водночас розпочалася його педагогічна діяльність – як очільника кафедри зоології безхребетних у Київському університеті. У 1937 р. вчений опублікував монографію «Сорерода паразитична прісних водойм СРСР» [3].

О. П. Маркевич одним із перших зрозумів необхідність поглибленого аналізу основного понятійного апарату паразитології, вивчення паразитарних систем з більш широких загальнотеоретичних позицій. Його нове бачення ролі паразито-живильних систем – крізь призму біогеоценотичних уявлень – дало можливість дослідникові розпізнати у них своєрідні екологічні «співдружності». Ці динамічні комплекси організмів, згідно з поглядами науковця, могли опосередковано (через організм живителя) або безпосередньо (на вільних стадіях розвитку) впливати на продуктивність і гомеостаз біогеоценозів. Система поглядів ученого відбивала його науковий світогляд, глобальне бачення природи. Тому різноманітність тем і проблем, розроблених О. П. Маркевичем – а це і походження та формування паразитофауни риб, свійських тварин і людини, й теоретико-еволюційні та систематико-філогенетичні питання загальної паразитології тощо – відбивала його прагнення створити єдину систему поглядів

на явища живого світу, з'ясувати найзагальніші закономірності, котрі ними керують.

Друга половина XX ст. – вирішальний період формування паразитоценології як самостійної галузі знань. Саме в ці роки різноманітна емпірична інформація об'єднується на засадах єдиних принципів. Участь О. П. Маркевича в цьому процесі мала чотириаспектний характер: теоретико-методологічний, інституалізований, науково-організаційний та практичний. Йому вдалося створити теоретико-методологічний «каркас» нової галузі знань, обґрунтувати специфіку предмета її вивчення, окреслити коло завдань і основну проблематику. Паралельно з цим він сформував наукову школу паразитоценологів.

Ретроспективний аналіз генезису системи знань паразитичних організмів підводить до висновку, що у другій половині XX ст. у цій галузі біології склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, відбувся перехід від роздільного вивчення паразитів і безпосереднього середовища їхнього проживання до розгляду компонентів у комплексі, як членів коадаптивної екологічної системи і членів «паразитоценозу». Це дало можливість дослідникам розширити і навіть значною мірою змінити уявлення про специфіку взаємовідносин міжпопуляційних угруповань симбіонтів різного рівня організації, котрі населяють популяції господарів. Відбувалося стрімке нагромадження експериментального матеріалу. Але, з другого боку, вся ця велика кількість фактів не була об'єднана цілісною концепцією, не існувало тієї методологічної основи, на основі якої можна було б класифікувати нагромаджений емпіричний матеріал й дати констатуючі узагальнення.

Така основа була створена саме О. П. Маркевичем. Вона дала можливість правильно проаналізувати досягнуте і проводити подальші дослідження в одному методологічному ключі. Вважається, що його постановка паразитоценологічних проблем стала одним з найхарактерніших виразів

еколого-системного підходу в біології. Розвиваючи системний принцип, учений висунув дві концепції, які і стали теоретичним фундаментом паразитоценології.

Перша з них полягала в розширеному визначенні паразитарної системи популяційного рівня як складової частини екопаразитарної системи вищого рангу. Екопаразитарні, певною мірою «відкриті» системи, згідно з поглядами О. П. Маркевича, пов'язані генетично і функціонально не тільки з організмом господаря, а й з факторами зовнішнього середовища, і залежать від якісного та кількісного складу конкретного біоценозу. Вихідні структурні одиниці надорганізмових систем оцінювалися О. П. Маркевичем як своєрідні мікробіоценози.

Інша концепція полягала в новому інтегрованому підході до вивчення системи об'єктів на основі структурно-функціонального аналізу. Фундамент цих концептуальних положень закладався О. П. Маркевичем та його учнями ще у 30–50-х рр. ХХ ст. Усі ці роботи, незважаючи на широкий тематичний діапазон, мали чітко виражену еколого-паразитарну спрямованість і проводилися на популяційному і біоценотичному рівнях. Домінуючими були стаціонарні й експериментальні дослідження, в ході яких з'ясовувалося походження і формування паразитофауни риб, простежувалася її залежність від умов зовнішнього середовища та фізіологічного стану популяцій господаря.

Важливим напрямом наукових досліджень О. П. Маркевича стали теоретичні проблеми загальної паразитології. Він опублікував фундаментальну монографію «Основи паразитології» (1950 р.) [4], посібники «Філогенія тваринного світу» (1953, 1964 рр.) [5] і «Розвиток тваринного світу» (1957 р.) [6], роботи в галузі гідропаразитології, ветеринарної і медичної паразитології, з історії науки.

Теоретичні результати багатьох біоценолого-паразитологічних досліджень, викладені О. П. Маркевичем у серії узагальнюючих робіт, заклали стрижневу теоретико-методологічну ідею про необхідність подальших

поглиблених біоценологічних досліджень. Консолідація спеціалістів, що розробляли зазначені галузеві питання, зумовила формування наукової школи паразитоценологів. Уміння її лідера орієнтуватися на актуальні потреби життя, здатність виділяти основні проблеми забезпечили високу ефективність діяльності школи, ядром якої став Відділ паразитології Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузену НАН України. Саме там виношувалися ідеї розвитку паразитоценології, визначалися її основні напрями. Вагому роль у розвитку цієї наукової школи відіграла кафедра зоології безхребетних Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, якій так багато творчих сил і викладацького таланту віддав О. П. Маркевич.

Одночасно з розвитком наукової школи, очолюваної вченим, зміцнилися і розширилися її зв'язки з іншими «ланками» цієї структури – університетськими і науково-дослідними осередками не лише УРСР, а й Грузії, Вірменії, Молдавії, республік Прибалтики. Академіка Академії наук УРСР О. П. Маркевича обрали академіком Академії зоології в Агрі (Індія).

У 1973 р. на базі відділів паразитології (Інститут зоології АН УРСР) і гідропаразитології (Інститут гідробіології АН УРСР) під керівництвом О. П. Маркевича було створено Сектор паразитології, де проводилися комплексні паразитологічні дослідження. Базуючись на останніх учений обґрунтував концепцію паразитоценології (симбіоценології), розробив концептуальні положення цієї науки, її проблематику і методику, що дало можливість об'єднати зусилля зоопаразитологів, мікробіологів, вірусологів, мікологів для вивчення соціативних хвороб людини і тварин.

З 70-х рр. ХХ ст. почався період систематичного й інтенсивного формування О. П. Маркевичем концептуально-методологічних засад паразитоценології, обґрунтування її стратегічних завдань. У цьому складному творчому процесі слід виділити три ключових етапи. Перший припадає на 1973 р., коли О. П. Маркевич на нараді з паразитологічних проблем в Інституті

зоології чітко обґрунтував, що успішне розв'язання теоретичних завдань паразитоценології можливе тільки за умови інтегрованого підходу до вивчення паразитогосподарських відносин. Обстоюючи необхідність ширшого, біогеоценотичного підходу до паразитоценозів, більшої уваги до взаємовідносин між популяціями паразитів, що утворюють паразитоценози, О. П. Маркевич уже тоді визначив і завдання на перспективу.

Другий етап – 1977–1978 рр. – час офіційного «затвердження» паразитоценології у статусі нової комплексної дисципліни, що тісно взаємодіє з біоценологією. У 1977 р. засновано секцію паразитоценології під керівництвом О. П. Маркевича при Науковій раді з проблем біоценології та охорони природи Відділення загальної біології Академії наук СРСР. А в 1978 р. відбувся Перший всесоюзний з'їзд паразитоценологів. Ініціатором і організатором проведення цього форуму, як, до речі, і двох інших (1983, 1991 рр.), були О. П. Маркевич та його найближчі колеги й однодумці – М. С. Гіляров, Ю. І. Полянський, Б. М. Мазурмович, Ф. Ф. Сопрунов, В. П. Коваль, Д. І. Панасюк, Є. Д. Логачов, В. М. Апотенко, В. П. Шарпіло, В. В. Корнюшин, І. К. Падченко, Л. П. Погребняк, Г. М. Двойнос та ін.

У програмній доповіді на цьому з'їзді О. П. Маркевич чітко визначив предмет наукової дисципліни про об'єктивні закони життя паразитоценозів (симбіоценозів) і вільноживучих популяцій паразитів, їх функцій і ролі в екосистемах, їх значення у розвитку біосфери.

Розглянувши особливості паразитоценозу як специфічної форми існування організмів у своєрідному середовищі проживання, вчений дійшов висновку про необхідність виділення цієї надорганізмової системи у «своєрідний мікробіоценоз». Основним глобальним завданням паразитоценології О. П. Маркевич вважав комплексне вивчення екологічної структури мікробіоценозів і екопаразитарної системи в цілому. Особливу увагу він звертав

на необхідність дослідження екологічної структури мікробіоценозів та інших систем з компонентами конкретних біогеоценозів.

Третім, вирішальним етапом у становленні паразитоценології слід вважати 1985 р. – час остаточного розроблення теоретичних і практичних проблем паразитоценології. О. П. Маркевич опублікував затребувану й актуальну монографію з обґрунтуванням системної суті об'єкта досліджень.

Запропонувавши на основі структурно-функціонального аналізу ієрархічну структуру класифікації біоценозів, О. П. Маркевич відкрив перспективний шлях вивчення внутрішніх зв'язків у межах екосистеми більш високого рангу, з'ясування способів її регуляції. Розроблена дослідником методологічна основа паразитоценології сприяла інтенсивному розвитку паразитологічних досліджень. Розпочалося широке впровадження їхніх результатів у практику медицини і ветеринарії.

Висновки. Загострене сприйняття всього нового і прогресивного, наукова інтуїція і високий творчий потенціал завжди і в усьому відзначали О. П. Маркевича – вченого, який створив нову синтетичну дисципліну – паразитоценологію. Крім того, академік зробив також вагомий внесок у розвиток енциклопедичної справи в Україні, опублікувавши ряд статей для Української радянської енциклопедії, Української сільськогосподарської енциклопедії та медичних енциклопедій, плідно працював над створенням наукової зоологічної номенклатури. Він – автор більше 700 наукових праць, ряд його монографій перекладені й видруковані за кордоном. Плідну наукову діяльність учений поєднував з науково-організаційною, виконуючи обов'язки директора Інституту зоології, проректора Київського університету, академіка-секретаря Відділення загальної біології Академії наук УРСР, членом Президії Національної Академії наук України. Великою є роль академіка О. П. Маркевича в об'єднанні та координації зусиль паразитологів України на найактуальніших напрямках

боротьби з паразитарними хворобами людини і тварин. За його ініціативою було створене Українське наукове товариство паразитологів.

Список використаних джерел та літератури

1. Александр Прокофьевич Маркевич / автор вступ. ст. и сост. указателя лит-ры О. Я. Пилипчук. Киев: Наук. думка, 1986. 104 с. (Биобиблиография ученых Украинской ССР).
2. Академік Олександр Прокопович Маркевич: життя і діяльність / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ: Наук. думка, 1999. 192 с.
3. Маркевич О. П. Copepoda parasitica прісних вод СРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1937. 226 с.
4. Маркевич О. П. Основи паразитології: посіб. для студ. біол. ф-тів. Київ: Рад. школа, 1950. 592 с.
5. Маркевич О. П. Паразитофауна пресноводных рыб Украинской ССР. Киев: Изд-во АН УССР, 1951. 376 с.
6. Маркевич О. П. Філогенія тваринного світу: лекції для студ. заочн. природн. ф-тів пед. ін-тів. Київ: Рад. школа, 1953. 144 с.

References

1. Pilipchuk, O. Ya. (Ed.). (1986). Aleksandr Prokofevich Markevich [Alexander Prokofievich Markevich]. Kiev [In Russian].
2. Pilipchuk, O. Ya. (Ed.). (1999). Akademik Oleksandr Prokopovych Markevych: zhyttia i diialnist [Academician Oleksandr Prokopovych Markevich: life and activity]. Kyiv [In Ukrainian].
3. Markevych, O. P. (1937). Copepoda parasitica prisnykh vod SRSR [Copepoda parasitica of fresh waters of the USSR]. Kyiv [In Ukrainian].
4. Markevych, O. P. (1950). Osnovy parazytolohii: posib. dlia stud. biol. f-tiv [Basics of parasitology: a guide for students of biological faculties]. Kyiv [In Ukrainian].
5. Markevich, O. P. (1951). Parazitofauna presnovodnyih ryib Ukrainskoy SSR [Parazitofauna of freshwater fish of the Ukrainian SSR]. Kiev [In Russian].
6. Markevych, O. P. (1953). Filoheniia tvarynnoho svitu: lektsii dlia stud. zaochn. pryrodn. f-tiv ped. in-tiv [Phylogeny of the animal world: lectures for students of correspondence natural sciences faculties of pedagogical institutes]. Kyiv [In Ukrainian].

Рецензенти:

О. О. Пилипчук, д. і. н., доц.;

О. І. Уткін, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 18.12.2023 р.